

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ТА ІСТОРІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

УДК: 37.014.2

DOI 10.25128/2415-3605.21.1.21

ТАМАРА ВИСОЦЬКА

ORCID ID 0000-0001-9778-0004

toma290973@gmail

доктор філософії з релігієзнавства,
викладач кафедри богослов'я і релігієзнавства
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
вул. Тургенівська 8–14, м. Київ

ОСВІТА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ: НЕЗАВЕРШЕНА СПРОБА РЕФОРМУВАННЯ

Розглядається реформування освіти в українських землях в період національно-визвольної революції 1917–1921 рр., що відобразилося у законодавчих актах та практичній діяльності Української Центральної Ради (УЦР), Гетьманату і Директорії УНР, а також представлено у нормативно-правових документах місцевої влади, роботі громадських організацій, тогочасній періодиці. Основу реформи становила різнобічна українізація освіти в Українській державі, її децентралізація і структурування єдиної (ступеневої) школи, розвиток професійної та університетської освіти ТОШО. Зусилля українських властей у сфері освіти і школи базувалися передовсім на успіхах громадської організації «Просвіта», що діяла в Наддніпрянській Україні до Першої світової війни. Усі три українські уряди загалом успішно проводили освітню реформу. Їхні дії у цьому напрямку мали солідарний характер, були логічним продовженням зусиль попередників і мали за мету створення національної школи в незалежній Українській державі.

Ключові слова: революція, реформування освіти, українізація освіти, єдина освітня система, «Просвіта», нижча, середня і вища українська школа.

ТАМАРА ВЫСОЦКАЯ

доктор философии с религиоведения,
преподаватель кафедры богословья и религиоведения
Национальный педагогический университет
имени Н. П. Драгоманова
ул. Тургеневская, 8–14, г. Киев

ОБРАЗОВАНИЕ В УКРАИНЕ ПЕРИОДА РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 ГОДОВ: НЕЗАВЕРШЕННАЯ ПОПЫТКА РЕФОРМИРОВАНИЯ

Рассматривается довольно успешное реформирование образования в украинских землях во период национально-освободительной революции 1917–1921 годов, что отразилось в законодательных актах и практической деятельности Украинской Центральной Рады (УЦР), Гетьманата и Директории УНР, а также представлено в нормативно-правовых документах местной власти, работе общественных организаций, периодике того времени. Основу реформы составляла всеобщая украинизация образования в Украинском государстве, ее децентрализация и структурирование единой школы, развитие профессионального и университетского образования. Усилия украинской власти в сфере образования и школы базировались прежде всего на успехах общественной организации «Просвита», которая действовала в Подднепровской Украине до Первой мировой войны. Все три украинских правительства достаточно успешно проводили реформу в образовании. Их деятельность в этом направлении имела

солидарный характер, была логическим продолжением усилий предшественников и имела целью создание национальной школы в независимом Украинском государстве.

Ключевые слова: революция, реформа образования, украинизация образования, единая образовательная система, «Просвита», низшая, средняя и высшая украинская школа.

TAMARA VYSOTSKA

Candidate of Philosophical Sciences
lecturer at the Department of Theology and Religious Studies
National Pedagogical Dragomanov University,
8-14 Turgenivska Str., Kyiv

EDUCATION IN UKRAINE DURING THE REVOLUTION OF 1917 – 1921: AN UNFINISHED ATTEMPT TO REFORM

The paper describes quite a successful attempt to reform the system of education at the Ukrainian territories during the period of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921. The attempt was well documented in legislation acts by the Central Council of Ukraine, Hetmanship and the Ukrainian People's Republic (Directorate of Ukraine), local regulations and periodicals of that time. The key goals of the reforms were to Ukrainianize the education in the Ukrainian state, decentralize it, create a unified system of the academic degrees, and to promote the development of the Ukrainian university education.

The efforts of the Ukrainian authorities were supported by Prosvita Society that was active at Ukrainian territories for several decades particularly after the Revolution of 1905.

Each of three Ukrainian governments was quite successful in education reform incorporation. Their efforts in this field were aligned; they logically continued their reformation activity in the direction established by a predecessor.

Public universities, libraries (specifically created for this purpose) and some public figures also contributed to the Ukrainianization of education and its adaptation to the needs of the Ukrainian people. The following outstanding public figures played significant role in reforming the education at that time: Borys Grinchenko, Sophia Rusova, Spyrydon Chornosenko, Hryhorii Sherstiuk and many others.

The obvious challenges of that period, standing in the way of education reform in Ukraine, were the political turbulence and the weak Ukrainian government that at the beginning had very few local representatives and within time failed to extend its influence over all the territory of Ukraine. Historical inertia also worked against the reform, as many of the pedagogues and parents remained loyal to the old education system. Poverty also played its role preventing proper allocation of resources for the purpose of the reform.

Keywords: *revolution and education reform, Ukrainianization of education, decentralization and creating a unified system of education, activity of Prosvita Society, establishment of primary and secondary school and higher education in Ukraine.*

Реформування освіти і школи, науки, мистецтва, преси тощо завжди ставали наслідком революційних змін або становили їхню сутність. Так було і в Україні, що у вирі революційних подій постала як самостійна держава й існувала в 1917–1921 рр. Наддніпрянська Україна, а особливо Галичина, уже мали певні успіхи у справі українізації та модернізації освіти до Першої світової війни [1, с. 254–262].

В освіті, як і в інших сегментах суспільного організму, промотором змін є певні політичні сили, що прагнуть цих змін. Ці зміни відбуваються тим активніше, чим сильніші політичні чинники їх прагнуть. В Україні революційного періоду, як відомо, політична ситуація характеризувалася роздробленістю політичного спектру країни. Як зазначав М. Попович, «якщо для імперії в цілому характерною була тенденція до двоєвладдя уряду і рад, то в Україні можна говорити про тенденцію до троєвладдя, що робило ситуацію особливо нестабільною» [2, с. 225]. Відповідно до запропонованої класифікації Тимчасовий уряд Росії та сили, які його підтримували, обстоювали ідеали ліберальної демократії; ради робітничих депутатів та інші ради – встановлення класової, соціальної справедливості; УЦР мала на меті побудову національної соціально орієнтованої держави, Гетьманат і Директорія УНР творили дещо відмінні моделі Української держави.

При цьому варто пам'ятати й про інші сили, що діяли, а інколи навіть домінували в Україні, безперестанно руйнуючи здобутки своїх попередників у галузі освіти. За приклад може слугувати діяльність в Україні військової потуги, очолюваної А. Денікіним, що виступала

за відродження довоєнної Росії, а отже, і за реставрацію освітньої системи Російської імперії, що зводила нанівець окремі досягнення української влади у цьому питанні.

Необхідно взяти до уваги те, що реальний час, відведений історією на реформування освіти в українських землях цього періоду, лише умовно виокремлюється як чотирирічний термін. УЦР як політико-правова структура постала 17 березня 1917 р., а вже на межі грудня 1918 – січня 1919 рр. Директорія УНР фактично перетворилася на мішень для атак, з одного боку, російських військ А. Денікіна, а з другого – для військово-політичних структур проголошеної 9 січня 1919 р. на Сході України радянської влади. Ситуація складалася так, що пік розвитку української державності – Злука УНР та ЗУНР в одну соборну державу, яка реалізувалася 22 січня 1919 р. і мала б означати максимальну спроможність українських державницьких сил, був віддалений усього на 10 місяців від краху – вимушеного переходу уряду УНР в еміграцію у листопаді 1920 р.

За історичний період в Російській імперії всі сфери культурно-духовного життя українців були зденаціоналізовані, освіта стала прерогативою соціальних груп і прошарків, що були зацікавлені в імперській уніфікації українців, тобто їх русифікації. Не сприяла швидкому й ефективному проведенню освітньої реформи в Україні після весни 1917 р. фактична розірваність нації, що підкріплювалася довготривалою належністю певних частин її земель до різних держав, а відтак і до різних освітніх систем.

Однак, попри всі ускладнення, Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії пробудила могутню потугу національного становлення українства, що привела до появи на карті Європи молодій Українській державі, яка прагнула не лише національно-політичного розвитку, а й культурно-освітнього, духовного переформатування для потреб власного народу. «Практично в усіх регіонах і містах пройшла хвиля народних зборів, чи не головним питанням порядку денного яких було визнано необхідність докорінної зміни системи освіти та переведення її на національну основу, – зазначає І. Мишак. – Більшість тогочасних очільників українського національного руху справедливо вбачала в українізації школи запоруку духовного відродження нації і здобуття незалежності України» [3, с. 72].

Реформування освіти в Україні в час національної-визвольної революції 1917–1921 рр. вивчалася з різною метою, однак основний чинник, що визначав інтерес науковців до цієї теми, полягав у спробах дослідити тяглість спроб реформування освіти в Україні у різні періоди її новітньої історії. Базою цих досліджень були законодавчі і нормативно-правові документи, матеріали розпорядчого характеру, рішення різних об'єднань педагогів, практика освітньої роботи місцевих органів влади, публікації у пресі тощо. Цією проблемою свого часу займалися Л. Березівська, В. Богуславська, А. Боровик, С. Бутівченко, В. Верстюк, О. Лавріненко, І. Мишак, А. Погрібний та ін.

Оскільки освіта в Україні того часу була тісно інкорпорована у комплекс соціокультурного розвитку нашого народу і поєднана з церквою, культурницьким середовищем, пресою, театром тощо, то певний інтерес становлять роботи Б. Андрусишина, Б. Бацюрківа, В. Бондаренка, І. Власовського, В. Єленського, І. Огієнка, О. Нестулі, В. Нощенка, Н. Стоколос, І. Тюрменка, В. Ульяновського, О. Шуби й інших науковців.

УНР як державне утворення спочатку поволі, а згодом усе сильніше відходила від лінії Тимчасового уряду Росії, що уособлював соціалістично орієнтовані суспільні настрої і водночас виступав великодержавницькою потугою, що не бажала розвалу колишньої імперії. Натомість соціалістичні погляди вождів УНР все більше доповнювалися ідеєю національного відродження української нації, федералістські їх настрої почали поступатися ідеї побудови національної держави, що об'єднала би всі української землі – Наддніпрянщину, Галичину, Буковину, Волинь, Таврію, Донбас, Крим.

Вже за часів розвиненої УНР стало зрозуміло, що Українська держава розвивається за сценарієм, який був радикально відмінним від державно-політичної траєкторії радянської Росії, керованої більшовиками. Так, УЦР, Гетьманат і Директорія УНР прагнули національної школи, церкви та культури, фінансували церковну освіту і церкву загалом, попри усі декларації щодо світського характеру Української держави вона брала на себе відповідальність за фінансування військового духовенства, церковних навчальних закладів, що входили до єдиного освітнього комплексу в Україні, тощо. На відміну від російських більшовиків, УНР не намагалася радикально відокремити церкву від держави, а школу від церкви. Тогочасні державні діячі

Української держави чудово розуміли, що різниця політичних режимів України та Росії неодмінно призведе до різних за своєю суттю шляхів розвитку цих двох держав та різної позиції в них школи, церкви, культури. Зокрема, на це чітко вказували у своїх промовах і виступах міністри культів та віросповідань О. Лотоцький та В. Зіньківський, котрі працювали в урядах УНР та Гетьманату [4, с. 52–54].

Щодалі все більше політичні режими в Росії та Україні обстоювали протилежні цінності і позиції. Тимчасовий уряд, а потім більшовицький і білогвардійський режими в культурно-освітній царині, як і в інших сферах життя, ставили перед собою завдання збереження єдності земель, що входили раніше до складу імперії, утвердження великодержавних поглядів на зміни в суспільстві, денаціоналізації завойованих свого часу земель і народів, що їх населяли, їхньої русифікації та ін.

Національні уряди тодішньої України прагнули натомість мирного рівноправного співжиття з Росією та її народом, розвитку взаємної торгівлі, культурного співробітництва тощо. Вони намагалися позбутися механізмів русифікації українців, а відродження їх національних цінностей, серед яких відновлення власної державності, освіти, науки, культури, незалежної від Москви православної церкви, були найголовнішими прагненнями досі поневоленого українського народу.

Колоніальний характер діяльності проімперських сил на українських землях упродовж попередніх віків зумовив мінімізацію освітніх можливостей для місцевого населення і русифікацію освіти. Тому розширення освіти і школи для українців, з одного боку, і намагання отримувати і розвивати освіту рідною мовою, з другого, стали основними засадами бажаної для українського народу освітньої реформи, що розгорнулася відразу після революційних подій у Росії навесні 1917 р.

Перші кроки з реформування освіти, що почала здійснювати УЦР і погоджувати з Тимчасовим урядом, лягли на добрий ґрунт розуміння цих проблем з боку міністра освіти цього уряду О. Мануйлова. Останній добре розумів ситуацію з освітою в українських землях, оскільки сам був вихідцем з України і мав ліберальні погляди на процеси національного відродження в освіті та розбудові української початкової, середньої та вищої школи. О. Мануйлов звернувся до попечителя Київського шкільного округу М. Василенка з листом, в якому зазначив, що «міністерство висловлює повну готовність піти на зустріч задоволенню культурних потреб українського народу. Зважаючи на це міністерство буде екстренно клопотатись перед Правительством про асігновку з державного казначейства сум, потрібних для відкриття двох гімназій – однієї в Києві, другої там, де в цьому буде потреба, в обох навчання повинно вестися на українській мові» [5]. Крім цього, в листі йшлося про необхідність відкриття чотирьох українських кафедр в Київському університеті, фінансову підтримку Українського Наукового Товариства і видання шкільних підручників. Міністр також пропонував рухатися в напрямку децентралізації освіти та утворення «єдинства школи», що забезпечувала б перехід учнів від нижчого до вищого ступеня освіти без іспитів, аби не створювати штучних перепон на шляху подальшого навчання дітей з усіх без винятку соціальних прошарків. Зародки, як сказали б нині, ступеневої освіти планувалося запозичити в Північній Америці чи в деяких розвинених країнах Європи.

Керівні органи освіти, крім названого, планували провести в життя принцип єдиної школи, скасувати шкільні округи, звільнити директорів та інспекторів народних шкіл, ліквідувати поділ шкіл на земські та церковно-парафіяльні тощо. Однак, мабуть, найбільшим здобутком тієї реформаційної пори стало включення у цю роботу великих мас людей, причетних до освіти. Синергія зусиль учителів, батьків, працівників «Просвіти», народних університетів і видавництв давала надію на нові зрушення у змісті шкільного навчання та виховання, що будуть кардинально відрізнятися від освітнього продукту управлінської бюрократії. «Випрацювана таким чином програма явиться в школу вже не з далеких сірих стін міністерських кабінетів, а з надр самої школи, вона буде дійсністю шкільного життя, її живим відображенням» [6], – писав сучасник.

Більшість суб'єктів тогочасного освітнього процесу, трансформуючи загальні революційні настрої мас, прагнула оновлення у сфері освіти. Проти цього виступала стара бюрократія, яка працювала в освіті, професори навчальних закладів, котрих влаштовували

порядки, запроваджені за царату, і представники відповідних політичних сил, консервативно-реставраційне спрямування яких змушувало їх чинити спротив усьому новому.

Сили, що прагнули змін, також не були монолітними. До них належали більшість учительства, студенти вищих навчальних закладів та частина їх професорсько-викладацького складу, національно орієнтовані політичні сили тощо. На їхньому боці була абсолютна більшість народу, оскільки люди бачили, що старорежимна модель освіти працювала на вибраних, не давала можливості отримати освіту широким верствам населення. Саме звідси бере свій початок народна самоорганізація, що ще до революції вилася у масове розповсюдження «Просвіти» – товариства, що займалося просвітницькою діяльністю, видавало книжки, організувало лекційну роботу тощо. Суспільні сили, які прагнули змін в освіті, намагалися опертися на розуміння об'єктивних потреб у проведенні таких змін. Для цього вони прагнули провести вивчення суспільних настроїв у цій царині, попри складнощі соціологічної роботи у революційному суспільстві [7].

Розрізнені точки зору на стан освіти і перспективи її розвитку оприлюднені у тогочасній пресі, а також узагальнені в матеріалах всеукраїнських та регіональних учительських, Всеукраїнського педагогічно-професійного з'їздів тощо. Аналіз їхніх матеріалів дає змогу виокремити важливі проблеми тогочасної освіти і визначити рівень їхньої актуальності.

Найпершою вимогою стосовно перетворень в освіті була українізація школи, що входила до загальних вимог демократизації тодішнього суспільства, яка загалом однаково сприймалася і Тимчасовим урядом, і УЦР. Щоправда, питання це на різних рівнях тодішньої влади ставилося з різною мірою радикалізму. «Першим криком української душі, – зазначав один з делегатів Всеукраїнського педагогічного з'їзду в Харкові 15 квітня 1917 р., – першим словом кожного українця, до якої б він партії політичної не належав, першою думкою кожного з нас була думка про українську школу. Всі ми своїми очима глянули на село й сказали собі: з цього часу мрія наша про школу здійснилася» [8].

Ініціатори реформ вважали повну дореволюційну зрусифікованість школи в Україні основною перепорою у здобутті знань українцями, а тому повернення рідної мови в школу мало би забезпечити розвиток не лише національної освіти, а й науки, літератури, мистецтва, виховання підростаючого покоління в українському дусі, формування україномовного середовища, що є запорукою незалежності Української держави. «Незважаючи на довге існування, чужа школа не прищепила нашим дітям охоти до науки та просвіти, а навпаки відрубала від неї, – писав один тодішній український педагог. – Коли грамотність серед усієї людності Російської держави 21,2 %, а часом 36 %, – серед української людності вона часом падає навіть до 9,4 %. По окремих губерніях ми маємо на Україні такі цифри загального рівня й рівня серед української людності: на Волині 17,2 % й 9,4 %, на Київщині 18,1 % і 11,8 %, на Поділлі 15,5 % і 10,7 %, на Херсонщині 25,9 % і 15,3 %, на Катеринославщині 21,5 % і 14,4 %» [9]. Він цілком обґрунтовано стверджував, що «прихід Російської імперії в Україну, руйнація національної школи та утвердження тут російськомовної школи породили занепад освіти і науки... Ніщо не може порівнятися з трагізмом нашого народу, що згубив своїх проводирів, своїх кращих, освічених братів і блукає темних і безпорадний. І все це дала нам ота чужа Московська школа, що й досі існує на Україні. Цю школу ми повинні як найскоріше геть скасувати й вибудувати нашу нову вільну національну школу...» [9].

Спираючись на думку про українську школу з рідною мовою викладання, два Всеукраїнські учительські з'їзди, що відбулися 5–6 квітня та 10–12 серпня 1917 р., розробили інтегральний підхід до трансформації освіти в Україні та запропонували свої напрацювання УЦР. З'їзди визначали, що російськомовна школа, особливо початкова, є реальною перешкодою для освіти українців. За свідченням учасників цих з'їздів, український народ почав долати цю перепону, самоорганізувавшись. Так, було створене товариство «Просвіта», яке ще в дореволюційний період намагалося українізувати освіту в Україні за фінансової підтримки народу.

На допомогу «Просвіті» з'їзди просили владу організувати Всеукраїнську шкільну раду для організації шкільної просвіти на території України, включивши в план її роботи масову організацію бібліотек з усіх галузей українознавства для учителів, шкіл і народу, а також замінити багатотипність школи і встановити початкову школу одного типу; влаштування доступних педагогічних курсів для підготовки учителів для таких шкіл; негайно перевести

вчительські семінарії та інститути в україномовний режим підготовки кадрів для школи; при університетах та окружних курсах з цією ж метою організувати кафедри українознавства; при вивченні Закону Божого послуговуватися українською мовою. При цьому зазначалося, що «школа на Україні повинна бути національною, тобто українською з забезпеченням прав меншостей» [10, с. 2].

Запровадження української мови у викладанні в початковій школі детально опрацьоване з'їздом, аж до вимоги звільнення тих посадових осіб, які свідомо займали антиукраїнську позицію. Середні школи і гімназії теж мали українізуватися та утримуватися за коштів державного бюджету. В них мали обов'язково вивчатися українознавчі дисципліни, а «через два роки усі ці школи треба перевести на українську мову цілком» [10, с. 3]. Звертає на себе увагу той факт, що в окремих школах, якщо того вимагає «значна меншість», запроваджуються російські та українські паралельні класи. Це свідчить про продуманість і толерантність освітньої реформи.

З'їзд просив УЦР посприяти у поверненні в Україну україномовного викладацького контингенту для швидшого задоволення кадрового голоду в середніх і вищих школах. Крім того, планувалося створити секцію вищої школи при Українському Науковому Товаристві, розширити перелік українських кафедр у вищій школі, приступити до створення Української АН, відповідних публічних бібліотек, архівів та музеїв предметів української старовини тощо. Ця робота тривала понад 5 місяців і її здобутки були узагальнені наступним Всеукраїнським учительським з'їздом.

Матеріали II Всеукраїнського учительського з'їзду засвідчують краще розуміння його учасниками проблем, які тоді постали перед реформаторами української освіти. «Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише заховати рідну мову, але змінити також і свою програму. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, широке ознайомлення з рідним краєм, усю організацію національної школи учительство мусить провести спільно з представниками народу так: а) щоб школа була єдиною; б) щоб всі громадяни мали право на безоплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учням підручників, одежі, харчу й ін.; в) щоб освіта була обов'язковою і світською. По бажанню батьків може бути заведено навчання релігійне... нормальна народна школа повинна бути 7-літньою; 7-річна школа має бути загальноосвітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини, відповідно вимогам життя» [11].

З'їзд визначив темпи і характер українізації школи; модель адміністративного управління школою; організацію освіти вчителів, зокрема створення науково-педагогічної академії та півторамісячних педагогічних курсів під час літніх канікул; підготовку шкільних підручників і програм; розбудову української вищої школи; створення фундаментальної бібліотеки; утворення українського народного університету; фінансове забезпечення освіти; удосконалення організації освіти; увільнення з армії учителів і повернення їх в ті школи, де вони працювали до війни; нарощування спільних зусиль щодо подолання роздробленості країни і формування єдиного освітнього простору в Україні; створення в ній єдиної шкільної організації [11].

Природно, що описані процеси не були монолітними і швидко реалізованими. Частиною суспільства, інтелектуальних та адміністративних структур такі зміни сприймалися як шкідливі, а частиною – навпаки. Так, одним з лідерів боротьби проти українізації освіти виступив університет Св. Володимира, що в особі своїх професорів на чолі з ректором М. Цитовичем, намагався обстоювати антидемократичні та антиукраїнські підходи в роботі навчального закладу. Це призвело до студентського бунту, перевиборів ректора і блокування роботи університету [12].

Ознаки цієї кризи проявилися кількома місяцями раніше, коли у 178-му числі російськомовного «Киевлянина» було надруковано «Протест університету Св. Володимира» щодо українського руху взагалі і особливо утвердження політичної автономії України, що суперечило політичним цілям УЦР. У цьому «протесті» зокрема зазначалося, що рада університету «вважає своїм обов'язком заявити, що для вирішення українського питання в такому напрямкові немає ґрунту в колишній історії України, що таке вирішення (утворення власної держави, запровадження української мови як державної та мови освіти – Т. В.) йде

наперекір інтересів не тільки великоруського, але й малоруського племені і що не існує ніяких підстав затверджувати, що воно відповідало почуттям і бажанням більшості місцевого населення» [13].

Стосовно ж запровадження української мови як мови освіти в Україні та загальнодержавної мови, то університетська професура заявила: «Бажання змінити загальнодержавну літературну мову в майбутній Україні такою штучно виробленою не зовсім розробленою мовою погрожує задержкою розвитку освіти того народу, який примушений буде нею користуватися і цього не можна іншим пояснити, як бажанням зруйнувати старий культурний і духовний зв'язок між великоруським і малоруським племенами» [13].

Певні політичні партії та громадські утворення, що обстоювали єдність колишньої імперії, також висували свої вимоги щодо збереження російської мови у школі, особливо це стосувалося великих міст, де російська мова мала особливий статус. «Як у програмі «кадетів» скажімо, так і в заявах міністра просвіти, – писав один з сучасників, – ми чуємо признання права навчати в школах рідною мовою тубільців, але з застереженням, що руський, себто великоруський язик буде обов'язковим в школі з другого року навчання, як загальнодержавний» [14]. Значна частина людей, які тоді вважали вживання української мови ознакою духовної відсталості, не бажали її утвердження в школі, адже на неї у них утвердився погляд як на «мужицький жаргон, наріччя дядьків, галиційську «тарабарщину». «І от зтурбовані «родителі» подають попечителю учебної округи заяву, в якій говорять, що введення української мови, яко предмета для середньої школи на Україні обов'язкового – є недопустимим насиллям над дітьми, яке нашкодить їхньому навчанню і дасть погані педагогічні наслідки» [15].

Разом з політичною белетристикою та емоційними оцінками «мовного питання» у періодиці та під час проведення фахових зібрань, з'їздів і нарад входження у публічне життя української мови піддавалося науковому аналізу. Зразком такого підходу може стати велика публікація «Рідна мова в українській школі» приват-доцента І. Огієнка, майбутнього митрополита Іларіона, у російськомовному «Народному житті» у серпні 1917 р. Автор демонструє зразок структурного аналізу мовної проблеми, визначаючи значення української мови в школі. «Найважливішою з шкільних наук, головною підвалиною шкільної освіти, безумовно, була і завше буде рідна мова. Навчання рідної мови, рідної літератури в новій школі повинно стати міцним осередком всієї шкільної науки. На навчання цих дисциплін повинно покласти як можна більше часу, як можна більше сил і знання» [16, с. 2].

Центральною проблемою в опануванні мови автор вважає правильну постановку з вивченням української граматики. «ГраMATика, – вважає І. Огієнко, – повинна дати повний і справжній малюнок життя нашої мови, повинна змалювати її з її початку аж до нашого часу. Повинна показати, що процес утворення мови ніколи не припиняється. Кожен з такої граматики перейметься думкою, що теперішній стан нашої мови не є останнім: був свій початок, єсть своє життя, прийде й відомий кінець. Мова завше прямує вперед, особливо, коли на це є добрий ґрунт на зріст та на поступ. Так живе кожна мова, так живе й мова наша... Школярі з такої граматики мусять пізнати, що мова це організм живий, який завше прямує своєю стежкою, підлягає своїм цікавим законам» [16, с. 3].

Другою підвалиною застосування рідної мови в українській школі є вивчення її у контексті інших слов'янських мов, особливо старослов'янської. Це, на думку автора, дає можливість вивчати походження, еволюцію та взаємовимови української мови з іншими мовами. «В наш час давню слов'янську мову скрізь по середніх школах російських вмерли з превеликою втіхою і поховали з гучністю» [17, с. 1]. Важливо також вчити історію своєї мови. «Учні мають довідатись, що народна мова заховала в собі силу силенну старовини, чого далеко менше в мові літературній. Тут же учням коротко розкажуть, як поділяється українська мова на окремі говірки, і яка говірка взяла гору в нашій літературній мові» [17, с. 2].

Українська мова в концепції І. Огієнка є чинником становлення і гуртування нації, запорукою її прогресу та єдності. «Ми повинні знати її найбільше, повинні вжити її найдовше, рідну мову свою повинні поставити першою підвалиною національного виховання... У кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування та чи інша виробленість наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурний стан, не може бути науки, раз на вислів її бракує термінів. Але ж разом з тим не

може бути й гарного, культурного розвитку, коли вчені марно тратитимуть час на суперечки про форму... Нам повинно більш подбати і рішуче настояти, щоб на всій Україні був заведений неодмінно один тільки правопис. Повинен бути більш один правопис і до навчання в нижчій школі, і до навчання в університеті, і навіть до писання наукових праць» [18, с. 2].

І вже як заповіт звучать заключні слова вченого: «Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, мова наша перенесла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, наскоки Москви і проте дійшла до нас чистою, звучною, незаплямованою, справді щиро слов'янською мовою. Кохати таку мову повинно повним серцем, а вчитись її – всіма силами...» [18, с. 3].

Питання української мови як державної, так і мови викладання в національній школі в революційний період 1917–1921 рр. було найбільш гострим у сенсі проведення освітньої реформи. Суперечки навколо нього, як бачимо, тривають і нині. Причиною цього як колись, так і тепер, є необдуманна політизація питання та різне ставлення до нього політичних сил, що в різний час перебували при владі в Україні, а особливо деструктивна, антиукраїнська діяльність в ній так званого проросійського лобі.

Проблема українізації освіти після УЦР залежала від наступних політичних режимів – Гетьманату і Директорії УНР. Навіть утвердження влади гетьмана П. Скоропадського починає розглядатися проукраїнськими силами як загроза українізації школи, оскільки Гетьманат в кінці свого існування обстоював федералістське облаштування території колишньої імперії, а відтак фактично відкидав ідею незалежної Української держави.

Однак на практиці це зовсім не означало згортання українізації в галузі культури та освіти. Радше навпаки, за рахунок кращої організації влади Гетьманат зміг ефективно продовжити зусилля УЦР, спрямовані на українізацію освіти та її подальше реформування. Його здобутки в цій царині вигідно вирізняли одноосібну владу гетьмана від колективних рішень УЦР, хоча і базувалися вони, природно, і на досягненнях УЦР, і на зміцненні «української стихії», як тоді називали процес національного відродження Української держави та суспільства, включаючи освітню галузь.

Політичний режим Гетьманату вирізнявся консервативними правоцентристськими рисами і згодою на певне зовнішнє управління Україною, але загалом був сприятливим до процесу українізації. Саме тому М. Попович вважав, що попри ці його риси режим П. Скоропадського ніяк не може вважатися антинаціональним [2, с. 237]. Хоча Гетьманат проіснував короткий період (кінець квітня – середина грудня 1918 р.), його здобутки і заслуги у реформуванні національної освіти в Україні є видатними.

На час переходу влади від УЦР до Гетьманату українізація молодшої, середньої та вищої школи уже пройшла певні етапи, почали зміцнюватися управлінські механізми керівництва освітою, зміст освіти тощо. Так, стосовно вищої школи, то «були утворені 3 державні українські університети, а саме: в Києві, Катеринославі і Кам'янці Подільським і 8 народних університетів: в Харкові, Сумах, Полтаві, Кременчуці, Черкасах, Житомирі, Вінниці і Чернігові. Полтавський і Чернігівський університети стали би в короткім часі державними, на університет в Кам'янці Подільським зібрано около мільйона карбованців» [19].

Не все заплановане УЦР в сфері освіти було реалізовано. У Києві, зокрема, був українізований університет Св. Володимира, а Кам'янець-Подільський і Катеринославський університети відкрилися вже за правління гетьмана П. Скоропадського. Крім цього, були зроблені окремі спроби скоригувати темп українізації освіти, котрі, очевидно, пов'язувалися з федералістськими поглядами гетьмана. «Негайна українізація державного, суспільного і навіть приватного життя вкрай бажана, – зазначалося в одній публікації, – але чи можлива вона без шкоди для справи – це питання над яким слід ще і ще раз подумати... Як не заманлива перспектива негайного здійснення українізації державних, суспільних і навіть приватних закладів і підприємств при посередництві «виписаних» з Галичини українців, все ж робити цього не слід... Для правильного перебігу державного, суспільного і приватного життя потрібно не стільки знання мови, скільки знання справи. І дуже легко може статися, що з-за форми може постраждати сутність. Мову повинні знати не тільки виконавці, але і керівники, бо у протилежному випадку перші не будуть упевнені, що вони належним чином виконали волю останніх, і, навпаки, останні не будуть упевненими, що належно зрозуміли волю перших... За

сучасних умов українізація – річ не з легких. Її слід здійснювати обережно, і головне – повільно» [20].

Подібні настрої реанімуються в Україні щоразу, коли проросійський вектор в українській політиці починає набувати більшої ваги. Неспішність українізації та збереження позицій російської мови в Україні завжди виступають як провідні тенденції, коли позиції Росії в Україні хоч якоюсь мірою зміцнюються. У час переходу влади від УЦР до Гетьманату провідні тенденції реформування освіти в Україні не змінилися. Так, зокрема, в середній школі «міністерством (освіти – *Т. В.*) намічається у найближчому майбутньому чітке здійснення національної школи. Будуть створені школи суто українські, великоросійські, польські та єврейські, де все викладання буде вестися на рідній мові, при цьому в останніх трьох типах шкіл передбачається безумовне викладання української мови, як державної» [21].

Загалом українські уряди, попри їхні політичні відмінності, добре розуміли значення освіти для будівництва міцного та консолідованого українського суспільства, навчання усіх верств населення рідною мовою, як найефективнішим засобом донесення знань, незалежно від галузі: у військовій справі, сільському господарстві, промисловості і т. ін., включаючи політичну освіту, світоглядну орієнтацію населення та виховання патріотизму. Так, зокрема, в одній із знакових публікацій історика М. Кордуби з Чернівців стосовно цього читаємо, що освіта в усіх її проявах є однією з основних засад національного державного будівництва. Вчений зазначає: «Республіканський лад ... може правильно функціонувати тільки серед просвіченої суспільності. Згадаймо тільки на вимоги політичного життя, на широку участь громадян у виборах до законодавчих кіл, в політично-партійних змаганнях, у земській та міській самоуправі, згадаймо на вимоги торговельного і промислового розвитку поширення спілкових організацій – все те, коли має бути поставлене, як слід, мусить бути засноване на освіті і освідженню найширших мас населення. Бо тільки тоді ці маси не підуть за покликом першого стрічного демагога не стануть сліпим оруддям в руках безсовісних одиниць» [22]. По-суті саме освіта для авторів більшості публікацій є основою побудови громадянського суспільства та перепорою на шляху створення суспільства масового і денаціоналізації свідомості громадян, що позбавляють людину відповідальної громадянської позиції у розв'язанні питань власного життя і життя суспільства.

Враховуючи те, що відбувалося в українському суспільстві при частковій зміні еліт у період переходу влади від УЦР до Гетьманату, а згодом і до Директорії УНР, можна стверджувати, що всі три політичні режими відрізнялися лише темпами творення нової української освіти. При цьому ці темпи визначалися найчастіше не внутрішніми настановами цих політичних режимів, а зовнішніми обставинами, що диктувалися боротьбою з денікінщиною, більшовиками та владою регіональних отаманів.

За гетьмана П. Скоропадського реформування освіти стало багатшим на форми реалізації (організація літніх шкіл для вчителів та учнів, творення народних та державних університетів, розвитку «Просвіти» й ін.). Звичайно, що всі результати цієї роботи стали можливими завдяки зусиллям попередників, тобто УЦР. Достатньо сказати, що якщо на початку 1917 р. в Україні діяло 952 осередки «Просвіти», то у 1920 р. їх було понад 1500, а у червні 1921 р. – 4227.

УЦР, починаючи українізацію та інші перетворення в освіті, мала об'єктом своєї уваги 30 тис. шкіл різного рівня, в яких працювали 58 тис. освітян. За 13 місяців своєї роботи УЦР заснувала 53 українські гімназії, а наприкінці існування гетьманату їх було вже понад 150. П. Скоропадський окремими законами увів викладання української мови і літератури, історії та географії України в російських школах як обов'язкові предмети [23].

Крім означеної роботи з реформування освіти та відкриття державних і народних університетів, за правління гетьмана були засновані Українська АН, Національна бібліотека України, мистецькі та театральні колективи загальнонаціонального масштабу тощо. При цьому динаміка проведення освітньої реформи гетьмана та його міністерство освіти явно не задовільняла. «У майбутньому шкільному році (1918–19 – *Т. В.*), ні в якому разі не можна обмежитися тими скількома «відчепними» годинами «українознавства». Цього року треба зробити другого ступеня до повної націоналізації школи. Крім звичайних дисциплін «українознавства» – мови, історії тощо, повинно бути заведено викладання українською мовою і других загально-образуючих предметів курсу середніх шкіл – Закону Божого, всесвітньої і російської історії, географії, а де можливо, то й логіки з психологією. «Не кажу вже про те, –

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ТА ІСТОРІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

ззначає автор, явно наближений до міністерства освіти, – що в перших двох-трьох класах викладання всіх предметів повинно проводитися по всіх середніх школах, крім тих, розуміється, що будуть лишені для меншостей, цілком по українському» [24].

Зауважимо, що позиція гетьмана та його уряду в справі реформування освіти не була монолітною. В значній частині українських земель місцеві еліти мали своє, відмінне від центральної влади бачення освітніх перетворень. Підходи влади до означеної проблеми не завжди співпадали з суспільними оцінками того, що треба було робити у цій сфері, не кажучи вже антиукраїнську підривну діяльність політичних сил, що прагнули реставрації «єдиної і неподільної Росії». У зв'язку з цим зусилля Гетьманату відчували помітний спротив як у справі національного будівництва, так і реформування освіти в Україні. Після приходу до влади Директорія УНР здійснювала свою політику – демократичну, національну – в освітній сфері, однак через постійні воєнні дії в Україні реформування освіти здійснювалося з великими труднощами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 493 с.
2. Попович М. Кровавий век. Харьков: Фолио, 2015. 991 с.
3. Мишак І. Хай буде Україна вільною (Державотворчий процес під час Української революції 1917–1921 років). К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2018. 141 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1988. Т. IV. Кн. I. 384 с.
5. Робота міністерства нар. освіти. *Село*. 1917. № 3. С. 2.
6. Учебная жизнь. *Свобода слова*. 1917. 20 апреля. С. 7.
7. Результати анкети про українізацію народних шкіл на Катеринославщині. *Народная жизнь*. 1917. 11 октября. С. 1–2.
8. Доклад про школу. *Рідне слово*. 1917. 29 квітня. С. 2.
9. Московська школа на Україні. *Рідне слово*. 1917. 17 червня. С. 2.
10. Постанови в справі організації освіти винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5–6 квітня і передані ним 5 мая Українській Центральній Раді. *Вісти з Української Центральної Ради*. 1917. Май. С. 2–3.
11. Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду у Києві. *Вісти з Української Центральної Ради*. 1917. Вересень. С. 7–8.
12. Университетский кризис. *Южная колейка*. 1917. 10 сентября. С. 3; Отчего не работает университет. *Южная колейка*. 1917. 16 сентября. С. 2.
13. Київський університет і українська справа. *Нова Рада*. 1917. 28 липня. С. 1–2.
14. Питання за державний язык. *Нова Рада*. 1917. 9 червня. С. 1.
15. Не хочуть «мужицької мови». *Прилуцька думка*. 1917. 4 серпня. С. 1–2.
16. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. *Народная жизнь*. 1917. 15 августа. С. 2–3.
17. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. *Народная жизнь*. 1917. 22 августа. С. 1–2.
18. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. *Народная жизнь*. 1917. 24 августа. С. 2–3.
19. Нові українські університети. *Відродження*. 1918. 9 квітня. С. 3.
20. К вопросу о темпе украинизации. *Лохвицьке слово*. 1918. 23 апреля. С. 2.
21. Из жизни средней школы. *Возрождение*. 1918. 23 апреля. С. 4.
22. Кордуба М. Яка школа найпильніша для України. *Відродження*. 1918. 9 мая. С. 2–3.
23. Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917–1921 років. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoji-revolyuciyi-1917-1921-rokiv>
24. Вимоги шкільної справи. *Вільний голос*. 1918. 17 травня. С. 2.

REFERENCES

1. Plokhii S. Brama Yevropy. Istoriiia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti [The Gates of Europe. History of Ukraine from the Skiff Wars till the Independence]/ per. z anhl. R. Klochko. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2018. 493 s.
2. Popovych M. Krovavyy vek [The Bloody Age]. Kharkov: Folyo, 2015. 991 s.
3. Myshchak I. Khai bude Ukraina vilnoiu (Derzhavotvorchy protses pid chas Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv) [Let Ukraine Become Free (The State Protest during the Ukrainian Revolution 1917-1921)]. K.: In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2018. 141 s.
4. Vlasovskyy I. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy [Historical Sketch of the Ukrainian Orthodox Church]. K., 1988. T. IV. Knyha. I. 384 s.
5. Robota ministerstva nar. osvity [Work of the Ministry of Public Education]. Selo. 1917. № 3. S. 2.

6. Uchebnaia zhyzn [Learning Life]. Svoboda slova. 1917. 20 apreliia. S. 7.
7. Rezultaty ankety pro ukrainizatsiiu narodnykh shkil na Katerynoslavshchyni [Results of the Questionnaire on Ukrainization of Public Schools at Katerynoslavshchyna]. Narodnaia zhyzn. 1917. 11 oktiabria. S. 1–2.
8. Doklad pro shkolu [Report on School]. Ridne slovo. 1917. 29 kvitnia. S. 2.
9. Moskovska shkola na Ukraini [Moscow School in Ukraine]. Ridne slovo. 1917. 17 chervnia. S. 2.
10. Postanovy v spravi orhanizatsii osvity vyneseni Vseukrainskym uchytelskym zizdom 5–6 kvitnia i peredani nym 5 maia Ukrainskii Tsentralnii Radi [Decrees on the Case of Organization of Education taken at the Ukrainian Congress for Teachers on April 5-6 and delegated to the Ukrainian Central Counsel on May 5]. Visty z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. 1917. Mai. S. 2–3.
11. Rezoliutsii II-ho Vseukrainskoho Uchytelskoho Zizdu u Kyievi [Resolutions of the 2-nd Ukrainian Congress for Teachers in Kyiv]. Visty z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. 1917. Veresen. S. 7–8.
12. Unyversytetskyi kryzys [The Ukrainian Crisis]. Yuzhnaia koleika. 1917. 10 sentiabria. S. 3; Otcheho ne rabotaet unyversytet. Yuzhnaia koleika. 1917. 16 sentiabria. S. 2.
13. Kyivskyi universytet i ukrainska sprava [Kyiv University and the Ukrainian Case]. Nova Rada. 1917. 28 lypnia. S. 1–2.
14. Pytannia za derzhavnyi yazyk [Issue of the State Language]. Nova Rada. 1917. 9 chervnia. S. 1.
15. Ne khochut «muzhytskoi movy» [They don't Want Bondman Language]. Prylutska dumka. 1917. 4 serpnia. S. 1–2.
16. Ohiienko I. Ridna mova v ukrainskii shkoli [Native Language at the Ukrainian School]. Narodnaia zhyzn. 1917. 15 avhusta. S. 2–3.
17. Ohiienko I. Ridna mova v ukrainskii shkoli [Native Language at the Ukrainian School]. Narodnaia zhyzn. 1917. 22 avhusta. S. 1–2.
18. Ohiienko I. Ridna mova v ukrainskii shkoli [Native Language at the Ukrainian School]. Narodnaia zhyzn. 1917. 24 avhusta. S. 2–3.
19. Novi ukrainski universytety [New Ukrainian Universities]. Vidrozhennia. 1918. 9 kvitnia. S. 3.
20. K voprosu o tempe ukraizatsyy [Issue of the Ukrainization Tempo]. Lokhvytske slovo. 1918. 23 apreliia. S. 2.
21. Yz zhyzny srednei shkoly [From Life of Secondary School]. Vozrozhdenye. 1918. 23 apreliia. S. 4.
22. Korduba M. Yaka shkola naipynishia dlia Ukrainy [What sort of School is the Most Mindful to Ukraine]. Vidrozhennia. 1918. 9 maia. S. 2–3.
23. Rozvytok osvity i nauky pid chas Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Development of Education and Science during the Ukrainian Revolution 1917-1921]. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv>
24. Vymohy shkilnoi spravy [Requirements of School Affairs]. Vilnyi holos. 1918. 17 travnia. S. 2.

УДК 929:37.0](477)“190/194”

DOI 10.25128/2415-3605.21.1.22

ІРИНА ФЕДОРІВ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

feinol@i.ua

кандидат історичних наук, доцент
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль

ПЕДАГОГІЧНІ ВІХІ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ МИРОНА КОРДУБИ У КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

Здійснено комплексний аналіз основних періодів педагогічної діяльності видатного українського вченого-історика, географа, бібліографа й громадсько-політичного діяча Мирона Кордуби (1876–1947) у контексті освітньо-культурних процесів, що відбувались на українських землях у першій половині ХХ ст. Окреслено головні здобутки вченого і педагога у написанні й виданні навчальних підручників та курсів лекцій, зокрема, «Картини із Всесвітньої історії для народних і виділових шкіл», «Методологія історії», «Історія західних слов'ян в добу Перемислидів і П'ястів», «Історія Галицько-Волинського князівства», «Лекції з історії України, прочитані у Варшавському університеті» та ін. Проаналізовано особливості педагогічної діяльності М. Кордуби відповідно до основних віх його життя. Як педагог й організатор навчально-освітньої діяльності учений працював у середніх та вищих школах Австро-Угорщини, Другої